

УДК 349.6

О. В. ЧОРНОУС,
кандидат юридичних наук

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ОБ'ЄКТІВ ЧЕРВОНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ

У статті аналізується правовий режим рідкісних та зникаючих видів тварин та рослин в Україні, що є об'єктами Червоної книги України. Визначаються характеристики цих об'єктів як таких, що мають екологічну, економічну, наукову, культурну та соціальну цінність, є унікальними, неповторними і невідтворюваними природними ресурсами. Розглядаються особливості права власності та права користування цими природними об'єктами. Досліджуються деякі заходи, що застосовуються з метою забезпечення їх охорони, а також окремі аспекти юридичної відповідальності. Актуальність даного дослідження зумовлена визнанням цінності природних ресурсів для існування людства та тяжких наслідків втрати біологічного різноманіття для теперішнього та майбутнього покоління.

Ключові слова: рідкісні види тварин та рослин, зникаючі види тварин та рослин, Червона книга України.

Чорноус О. В. Некоторые аспекты правового режима объектов Красной книги Украины

В статье анализируется правовой режим редких и исчезающих видов растений и животных в Украине, являющихся объектами Красной книги Украины. Определяются характеристики этих объектов, как имеющих экологическую, экономическую, научную, культурную и социальную ценность, являющихся уникальными, неповторимыми и невозобновляемыми природными ресурсами. Рассматриваются особенности права собственности и права пользования данными природными объектами. Исследуются некоторые мероприятия, применяемые с целью обеспечения их охраны, а также отдельные аспекты юридической ответственности. Актуальность данного исследования обусловлена ценностью природных ресурсов для существования человечества и серьезными последствиями потери биологического разнообразия для настоящего и будущих поколений.

Ключевые слова: редкие виды животных и растений, исчезающие виды животных и растений, Красная книга Украины.

Chernous O. V. Several aspects of the legal regime of the objects protected by Red Book of Ukraine

The article provides an analysis of legal regime of rare and threatened species in Ukraine. They are considered as objects of Red Book of Ukraine. As their features are mentioned their ecological, economic, scientific, cultural and social values, their uniqueness, and not reproducibility. Some aspects of ownership and right of use of these species, and measures that have been applied for their conservation and legal responsibility are analyzed too. The urgency of the research is specified by the value of natural resources for human beings and grave consequences of biological diversity loss both for present and future generations.

Key words: Rare Species, Threatened Species, Red Book of Ukraine.

Об'єкти тваринного і рослинного світу є невід'ємним елементом сталого розвитку, глобальні стратегії дій щодо якого були визначені у Конвенції про

охорону біологічного різноманіття від 5 червня 1992 р.¹ Стратегією цих дій було визначено три основні цілі: збереження біологічного різноманіття (далі – біорізноманіття), стале використання його компонентів, спільне одержання на справедливій і рівній основі вигод, пов'язаних із використанням генетичних ресурсів. Дані цілі закладені в основу сучасної екологічної політики на всіх рівнях виконання положень міжнародних конвенцій та договорів. Так, щодо збереження біологічного різноманіття у статті 2 Закону України «Про Червону книгу України» № 3055-III від 7 лютого 2002 р.² закріплено, що: «Важливим завданням сучасного суспільства є попередження знищення таких видів із природи, забезпечення збереження їх генофонду».

В процесі вирішення питання про збереження видового різноманіття тварин і рослин першочергової уваги потребують найвразливіші біологічні види, а саме види тварин і рослин, які є рідкісними в силу природних особливостей або які опинилися під загрозою зникнення в результаті прямого чи опосередкованого впливу людської діяльності. Їх збереження має велике значення для підтримання екологічної рівноваги в природі, задоволення потреб суспільства і формування моральних цінностей. Зокрема, слід погодитися з висновком Д. П. Дічюте про наявність **п'яти головних аргументів на користь невідкладного розв'язання проблеми збереження рідкісних та зникаючих видів тварин і рослин – екологічного, економічного, наукового, етичного та естетичного**³. На розвиток даної концепції у сфері охорони дикої фауни В. П. Тихий, з урахуванням праць С. С. Константініді та В. В. Петрова, визначив вищезазначені аргументи як *аспекти соціальної цінності дикої фауни* та скоротив їх до трьох основних груп: екологічній, економічній та науково-культурній аспекти. На нашу думку, істотної різниці у значенні, змісті кожного з аргументів Д. П. Дічюте та аспектів соціальної цінності дикої фауни В. П. Тихого немає. Крім того, згадані аспекти соціальної цінності можуть бути застосовані і до об'єктів рослинного світу у ширшому значенні. Слід погодитися із висновком В. П. Тихого, що зазначені аспекти соціальної цінності дикої фауни (а також об'єктів рослинного світу – **О. Ч.**) обумовлюють різні напрями людської діяльності, пов'язаної з експлуатацією (використанням) об'єктів тваринного світу (та рослинного світу – **О. Ч.**) для задоволення матеріальних та духовних потреб, їх охороною та відтворенням⁴.

Отже, екологічні, економічні, наукові, культурні та соціальні цінності рідкісних та зникаючих видів тварин і рослин, їх невідтворюваність, а також тенденції розвитку міжнародно-правових заходів з охорони біологічного різноманіття в національному законодавстві України та їх відповідність культурному й політичному розвитку нашого суспільства зумовлюють актуальність даної теми. Окремі аспекти даного питання досліджувались у працях А. П. Гетьмана, Д. П. Дічюте, А. Б. Іскоян, І. І. Каракаша, Н. Р. Малишевої, В. Л. Мунтяна, В. В. Петрова, В. К. Попова, П. В. Тихого, Ю. С. Шемшученка та інших. При цьому слід визнати відсутність ґрунтовного дослідження правового режиму об'єктів Червоної книги України, яке відповідало б сучасному рівню розвитку українського суспільства.

Забезпечення особливої охорони рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин і рослин, які зустрічаються в природних

умовах на території України, в межах її територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, здійснюється шляхом їх занесення до Червоної книги України⁵ (далі – об'єкти Червоної книги України). Дані природні об'єкти набувають особливого правового статусу і їх правовий режим відрізняється від звичайного режиму об'єктів тваринного світу та об'єктів рослинного світу.

Червона книга України є офіційним державним документом, зміст якої визначається ч. 1 статті 3 Закону України «Про Червону книгу України». Рідкісні та зникаючі види тварин і рослин, що занесені до Червоної книги, є унікальними, неповторними та невідтворюваними природними ресурсами. Через ці характеристики вони визначаються «своєрідними пам'ятками живої природи»⁶ та визнаються частиною Всесвітньої природної спадщини людства. А Червона книга, за словами Н. Р. Малишевої, визнається одним з кадастрів природних об'єктів, що ведуться в Україні⁷.

З огляду на вищевикладене, можна згадати слова Д. П. Дічюте, що об'єкти тваринного й рослинного світу формально визнаються *об'єктами Червоної книги* з огляду на їх характеристику як рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, чи мешкають (зростають) на обмежених територіях, чи пристосовані до життя лише у спеціальних умовах, або чисельністю та ареал яких мають стійку тенденцію до скорочення під прямим чи опосередкованим впливом людської діяльності⁸. На сьогоднішній день таке визначення об'єктів Червоної книги зазнало змін. Зокрема, спірним є питання про визнання об'єктами Червоної книги видів, що «мешкають (зростають) на обмежених територіях чи пристосовані до життя лише у спеціальних умовах». На додаток до цього слід зазначити, що вітчизняне законодавство пішло по шляху визнання об'єктами Червоної книги тих видів, що «постійно або тимчасово перебувають (зростають) у природних умовах». Таке визначення об'єктів Червоної книги є логічним з огляду на характеристику об'єктів екологічного права як таких, що мають зв'язок з природою. У зв'язку із цим до спірних належить і питання про те, чи є «об'єкт, пристосований до життя у спеціальних умовах», об'єктом Червоної книги, а чи він є об'єктом колекціонування.

Об'єкти тваринного та рослинного світу, занесені до Червоної книги, мають загальні ознаки тварин і рослин з певними особливостями, зумовленими правовим режимом Червоної книги (див., наприклад, статтю 3 Закону України «Про рослинний світ» № 591-XIV від 9 квітня 1999 р.⁹, ч. 1 статті 3 Закону України «Про тваринний світ» №2894-III від 13 грудня 2001 р.¹⁰). Зокрема, такі їхні додаткові риси, як рідкісність та перебування під загрозою зникнення, є підставою для визнання їх об'єктами Червоної книги України. В той же час частини диких тварин (роги, шкіра тощо) та продукти їх життєдіяльності (мед, віск тощо), які визнаються об'єктами тваринного світу та на які поширюється дія Закону України «Про тваринний світ», не визнаються об'єктами Червоної книги України. В той же час вони відіграють важливу роль у дотриманні правового режиму Червоної книги України. Це зумовлено особливостями використання об'єктів Червоної книги, в тому числі продуктів їх життєдіяльності, що можуть бути доказами правопорушень у даній сфері.

Охорони потребують також об'єкти тваринного і рослинного світу, які не входять до кола об'єктів Червоної книги й не розглядаються як такі, що можуть бути занесені до неї. Це пояснюється необхідністю підтримання екологічної рівноваги в природі та природним ланцюгом харчування. Таким чином, доцільним є застосування також інших заходів щодо охорони екосистеми в цілому та у комплексі із заходами, передбаченими щодо охорони об'єктів Червоної книги України.

Залежно від стану і ступеня загрози зникнення виділяють *сім категорій* об'єктів тваринного і рослинного світу, що заносяться до Червоної книги України: зниклі, зниклі в природі, зникаючі, вразливі, рідкісні, неоцінені, недостатньо відомі. Цей перелік категорій не є вичерпним, оскільки Національною комісією з питань Червоної книги України, згідно з ч. 2 статті 13 Закону України «Про Червону книгу України», може бути внесено пропозиції про встановлення й інших категорій видів тваринного і рослинного світу, що заносяться до Червоної книги України. При цьому слід зазначити, що розширення категорій даних об'єктів не означає покращення якості застосування заходів щодо їх охорони і має відповідати Переліку категорій та критеріїв Червоного списку Міжнародного союзу охорони природи. Дані види тварин і рослин є предметом спеціальної охорони по всій території України, незалежно від групи, до якої вони віднесені у Червоній книзі України. Національне законодавство України встановлює також заборону їх спеціального використання (колекціонування, збирання, мисливство, вилов та інше) або зміну умов їх мешкання. Таким чином, об'єкти Червоної книги України мають спеціальний правовий статус, що ґрунтується, перш за все, на забезпеченні їх охорони державою.

Частина 2 статті 12 Закону України «Про Червону книгу України» визначає перелік відомостей про об'єкти Червоної книги України, які підлягають закріпленню в даному документі. Форма подання цих відомостей до Червоної книги України визначається Національною комісією з питань Червоної книги України. На жаль, не всі вищезазначені дані визначаються у Червоній книзі України. Так, серед «дискусійних» відомостей є заходи з охорони біологічного виду та вимоги щодо режиму збереження популяцій. Наприклад, при опису лишайнику Рочела водоростеподібна відсутні графі з описом вимог щодо режиму збереження популяцій, відомостей про його розмноження або розведення у спеціально створених умовах¹¹.

Офіційне видання та розповсюдження Червоної книги України, згідно з ч. 6 статті 12 Закону України «Про Червону книгу України», забезпечує Кабінет Міністрів України не рідше одного разу на 10 років. З 1980 р. відбулося три видання Червоної книги України приблизно через однаковий проміжок часу. Хоча метою видання цих книг є гарантування та забезпечення охорони рідкісних та зникаючих видів тварин та рослин, спостерігається збільшення їх кількості в наступних виданнях Червоної книги України, порівняно з попередніми виданнями. Отже, протягом останніх тридцяти років існують фактори, які є перепоною у досягненні успіху в природоохоронній справі в Україні. Серед цих факторів можна назвати: розвиток інфраструктури та урбанізацію, забруднення, використання природних ресурсів понад дозволені норми та вис-

наження диких видів тварин і рослин, фрагментація та руйнування ландшафту в результаті господарської діяльності, впровадження чужорідних біологічних видів (наприклад генетично модифікованих організмів), генетичне забруднення, зміна клімату та інше.

Дискусійними є питання про право власності на об'єкти Червоної книги України і право використання цих об'єктів. Частина 1 статті 5 Закону України «Про Червону книгу України» визначила, що об'єкти Червоної книги України належать до *природних ресурсів загальнодержавного значення* і підлягають особливій охороні на всій території України, у межах її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. Дані природні ресурси, згідно зі статтею 13 Конституції України, є *об'єктами права власності Українського народу*. Разом з тим у чинному законодавстві України закріплено право державної та комунальної власності на об'єкти Червоної книги України (див., зокрема, статтю 6 Закону України «Про Червону книгу України»). З урахуванням положень Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення, від 3 березня 1973 р. (СІТЕС)¹² набули розвитку також норми про право приватної власності на дані об'єкти¹³.

Зважаючи на охоронний режим об'єктів Червоної книги України, логічним є висновок, що виконання суб'єктом повноважень власника не повинно завдавати шкоди такому об'єктові. Зокрема, у ч. 2 статті 5 Закону України «Про Червону книгу України» було визначено, що у передбаченому законом порядку *права власників об'єктів Червоної книги України можуть бути обмежені* в інтересах охорони цих об'єктів, навколишнього природного середовища та захисту прав громадян. Разом з тим у статті 54 Закону України «Про тваринний світ» було встановлено, що з метою забезпечення екосистемного підходу до охорони навколишнього середовища та в інтересах охорони, раціонального використання й відтворення тваринного світу *права власників і користувачів землі, лісів, водних об'єктів та інших природних ресурсів можуть бути обмежені* законом і на них можуть покладатися відповідні обов'язки згідно із законом. Щодо об'єктів рослинного світу така норма відсутня, але на практиці дані питання регулюються через правовий режим об'єктів Червоної книги України.

Не менш актуальним питанням в юридичній науці, поряд з обмеженням права приватної власності, є його припинення. Воно передбачається в законодавстві про тваринний світ (зокрема, у статті 8 Закону України «Про тваринний світ») і застосовується до об'єктів Червоної книги України в загальному порядку. Щодо об'єктів рослинного світу такі заходи ускладнюються природними характеристиками самого об'єкта. Припинення права приватної власності тягне за собою передачу цього об'єкта державі. Доки об'єкт рослинного світу пов'язаний з навколишнім середовищем (зокрема ґрунтом), він є об'єктом екологічного права. В іншому випадку він переходить до категорії об'єктів цивільного права¹⁴. А припинення права власності на природний комплекс, де знаходиться даний об'єкт рослинного світу, занесений до Червоної книги України, може призвести до порушення цивільно-правового принципу непорушності права власності. Таким чином, вирішення питання про припинення права приватної власності на об'єкти тваринного світу, занесені до Чер-

воної книги України, технічно і юридично більш можливі, ніж такі самі дії щодо об'єктів рослинного світу.

Іншим важливим питанням у даній сфері екологічних правовідносин є *використання об'єктів Червоної книги України*. При цьому слід зазначити, що правове регулювання загального використання природних об'єктів, занесених до Червоної книги України, не встановлене з огляду на специфіку правового режиму цих об'єктів як таких. Загальне використання об'єктів тваринного світу та об'єктів рослинного світу, визначене у Законах України «Про охорону навколишнього природного середовища України», «Про тваринний світ» та «Про рослинний світ», за своїм змістом відповідає загальним положенням використання об'єктів Червоної книги України. Відмінність полягає в тому, що окремі об'єкти Червоної книги підлягають особливій охороні і за їх пошкодження, знищення встановлено підвищені норми юридичної відповідальності.

На відміну від звичайних об'єктів тваринного і рослинного світу, спеціальне використання (добування, збирання) об'єктів Червоної книги України з метою отримання прибутку, згідно з ч. 2 статті 19 Закону України «Про Червону книгу України», забороняється. Як виняток, у даній статті встановлюється, що *спеціальне використання (добування, збирання) об'єктів Червоної книги України здійснюється лише у наукових і селекційних цілях*, а також для відтворення популяцій за умови отримання дозволу Мінприроди України на підставі рішення Національної комісії з питань Червоної книги України. *Види дозволів, отримання яких є обов'язковим для користування об'єктами Червоної книги України*, визначаються у п. 22, 23, 51, 68 Переліку документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності, який є додатком до Закону України «Про Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності» № 3392-VI від 19 травня 2011 р.¹⁵ На підтримання цього положення ч. 2 статті 34 Закону України «Про тваринний світ» закріплює обов'язок користувачів об'єктами тваринного світу, які здійснюють ведення мисливського та рибного господарства в межах закріпленої території, дотримуватися режиму охорони видів тварин, занесених до Червоної книги України і до переліків видів тварин, які підлягають особливій охороні на території Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя.

У ч. 4 статті 5, ч. 4 статті 33 Закону України «Про тваринний світ» встановлюється, що права підприємств, установ, організацій та громадян щодо використання об'єктів тваринного світу можуть бути обмежені відповідно до закону. Наприклад, забороняється спеціальне використання (вилучення з природного середовища існування) з будь-якою метою, крім випадків збирання з науково-дослідною метою рештків загиблих дельфінів, видів китоподібних, занесених до Червоної книги України: білобочки (*Delphinus delphis*), афаліни (*Tursiops truncatus*), дельфіна звичайного (*Delphinus delphis*), та морської свині звичайної (*Phocoena phocoena*)¹⁶.

Залежно від ступеня суспільної небезпеки порушення норм законодавства про Червону книгу України та особи порушника, винні особи притягаються до адміністративної, дисциплінарної та кримінальної відповідальності. Перелік правопорушень у цій сфері визначений у статті 20 Закону України «Про Чер-

вону книгу України». У випадках заподіяння матеріальної шкоди, завданої незаконним добуванням, знищенням або пошкодженням об'єктів Червоної книги України, погіршенням середовища їх перебування (зростання), винні особи несуть майнову відповідальність. Розмір компенсації за незаконне добування, знищення або пошкодження видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України, а також за знищення чи погіршення середовища їх перебування (зростання) і методика її розрахунку, відповідно до ч. 4 статті 20 Закону України «Про Червону книгу України», встановлюються Кабінетом Міністрів України. Так, в Україні діє Постанова Кабінету Міністрів України «Про розміри компенсації за добування (збирання) та шкоду, заподіяну видам тварин і рослин, занесеним до Червоної книги України» від 1 червня 1993 р. № 399¹⁷. З огляду на дату прийняття та останню дату внесення змін до цього документа (16.03.1999) та з урахуванням змін, що відбулися в економічному та соціальному розвитку нашої держави за останні тринадцять років такі розміри компенсації є, звичайно, застарілими. Вони не відповідають реальній ситуації в державі і потребують невідкладного перегляду.

З огляду на сказане вище можна зробити висновок, що об'єкти Червоної книги України мають загальні ознаки об'єктів тваринного світу та об'єктів рослинного світу, визначені у чинному законодавству України. Це впливає на правове регулювання права власності і користування цим об'єктами. Так, з огляду на різницю в природних характеристиках тварин і рослин вирішення питань про припинення права приватної власності на об'єкти тваринного світу, занесені до Червоної книги України, технічно і юридично є більш можливим, аніж такі дії щодо об'єктів рослинного світу. В той же час з моменту внесення до Червоної книги дані об'єкти набувають особливого охоронного статусу і їх правовий режим відрізняється від звичайного режиму об'єктів тваринного світу та об'єктів рослинного світу. Дані види тварин і рослин є предметом спеціальної охорони по всій території України, незалежно від групи, до якої вони віднесені у Червоній книзі України. Разом з тим природоохоронні заходи мають застосовуватися щодо охорони екосистеми в цілому та у комплексі із заходами, передбаченими щодо охорони об'єктів Червоної книги з метою підтримання екологічної рівноваги в природі в цілому. Правовий режим об'єктів Червоної книги України є комплексною правовою категорією, що потребує дослідження з урахуванням досягнень сучасної юридичної науки і природничих наук про життя, рівня розвитку суспільства та тенденцій розвитку екологічних відносин на міжнародному рівні.

1. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 5 червня 1992 року (Ріо-де-Жанейро), ратифікована Законом України № 257/94-ВР від 29 листопада 1994 року // Голос України. – 1994. – 9 груд. 2. Закон України “Про Червону книгу України” № 3055-III від 7 лютого 2002 року (зі змінами) // ВВР України. – 2002. – № 30. – Ст. 201. 3. *Дичоте Д. П.* Правовая охрана редких и исчезающих видов животных и растений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1986. – С. 9. 4. *Тухий П. В.* Еколого-правове регулювання спеціального використання дикої фауни: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2000. – С. 1–2. 5. Частина 1 статті 30 Закону України «Про рослинний світ», ч. 1, 2 статті 44 Закону України «Про тваринний світ». 6. *Петров В. В.* Экологическое право России: учебник для вузов. – М.: БЕК, 1995. – С. 482. 7. *Малишева Н. Р.* Види тварин і

рослин, занесені до Червоної книги України // Екологічне право України. Академічний курс: підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2005. – С. 667.

8. Дичюте Д. П. Правовая охрана редких и исчезающих видов животных и растений... – С. 5. **9.** Закон України «Про рослинний світ» № 591-ХІV від 9 квітня 1999 року (зі змінами) // ВВР України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 198. **10.** Закон України “Про тваринний світ” № 2894-ІІІ від 13 грудня 2001 року (зі змінами) // ВВР України. – 2002. – № 14. – Ст. 97. **11.** Червона книга України [Електронний ресурс] // Веб-сайт Мінприроди України. – Режим доступу: <http://mail.menr.gov.ua/publ/redbook/redbook.php?lang=ukr&kingdom=2&class=15&ordo=76&fam=278&num=1504>. **12.** Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення від 3 березня 1973 року, ратифікована Законом України №662-ХІV від 14 травня 1999 року // Урядовий кур’єр. – 1999. – 3 червня. **13.** Частина 1 статті 7 Закону України «Про Червону книгу України», ч. 2 статті 7 Закону України «Про тваринний світ», п. 6.2. Порядку утримання та розведення диких тварин, які перебувають у стані неволі або в напіввільних умовах, затвердженого Наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України № 429 від 30 вересня 2010 року // Офіційний вісник України. – 2011. – № 2. – Ст. 128. **14.** Щуплецова Ю. И. Правовая охрана зеленых насаждений в городах: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2000. – С. 13–14. **15.** Пункти 22, 23, 51, 68 Переліку документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності, додаток до Закону України «Про перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності» №3392-VI від 19 травня 2011 року (зі змінами) // Голос України. – 2011. – № 107; п. 38 Переліку певних дій щодо провадження господарської діяльності або видів господарської діяльності, які не можуть провадитися на підставі подання декларації відповідності матеріально-технічної бази суб’єкта господарювання вимогам законодавства, затверджено Постановою Кабінету Міністрів України № 725 від 25 серпня 2010 року // Урядовий кур’єр. – 2010. — № 157; ч. 1, 2 статті 45 Закону України «Про тваринний світ». **16.** Пункт 1 Наказу Міністерства охорони навколишнього природного середовища України «Про введення тимчасового обмеження на спеціальне використання китоподібних Чорного та Азовського морів» № 165 від 31 березня 2008 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 33. – Ст. 1127; п. 1 Наказу Міністерства екології та природних ресурсів України «Про тимчасову заборону спеціального використання китоподібних Чорного та Азовського морів» № 328 від 20 вересня 2011 року // Офіційний вісник України. – 2011. – № 79. – Ст. 2929. **17.** Постанова Кабінету Міністрів України «Про розміри компенсації за добування (збирання) та шкоду, заподіяну видам тварин і рослин, занесеним до Червоної книги України» № 399 від 01.06.1993 р.(зі змінами) [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.